

UOT 82

C.V.Dəmirova

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
jamiladamirova@yahoo.com

MƏHƏMMƏD İBN ƏL-HƏSƏN ƏT-TUBİ YARADICILIĞININ İDEYA-MƏZMUN MÜXTƏLİFLİYİ

<https://doi.org/10.30546/170899876.72.03.2024.09>

Açar sözlər: *Məhəmməd ət-Tubi, İbn Qatta, Siciliya ədəbiyyatı, Siciliya ərəb ağalığı altında*

İslam dininin bərqərar olmasından sonra genişlənən ərəb-müsəlman fəthühatı nəticəsində ərəb xilafəti Fransa sərhədlərindən Çinə qədər böyük bir ərazini əhatə edir. Ərəb xilafəti etnik cəhətdən yeknəsək deyil, rəngarəng olmuş, yaranan ədəbi nümunələr isə bir çox özünəməxsus xüsusiyyətləri ehtiva etmişdir. Ərəb ədəbiyyatının Qərbdə yaranan qollarından biri də İtaliyanın Siciliya adasına məxsusdur. Ada IX əsrdə ərəblər tərəfindən fəth edilir və burada təqribən iki əsr ərəb-müsəlman hakimiyyəti davam edir. XI əsrdə Siciliya yenidən normanlar tərəfindən geri alınır, ancaq ərəb ədəbiyyatının yaranıb inkişaf etməsi dayanmır, əksinə xristian ağalığında ərəb ədəbiyyatının çiçəklənməsi daha aydın nəzərə çarpır.

Ərəb-Siciliya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri arasında Məhəmməd ibn Həsən ət-Tubinin xüsusi yeri var. O, yaradıcılığı müxtəlif mövzuları əhatə edən şair olmaqla yanaşı, həm də dövrünün ensiklopedik bilik sahiblərindən idi. Haqqında tarixi mənbələrdə geniş məlumat olmasa da, İbn Qattanın “əd-Durrat-ul-Xatıra” antologiyasında şairin bir çox şeirlərinə rast gəlmək olar. Bu poetik nümunələr Siciliyada yaranan ədəbiyyat haqqında fikir əldə etmək baxımından tədqiq edilməyə layiqdir.

Дж.В.Дамирова

ИДЕЙНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНОЕ РАЗНООБРАЗИЕ ТВОРЧЕСТВА МУХАММЕДА ИБН АЛЬ-ХАСАН АТ-ТУБИ

Ключевые слова: *Мухаммад ат-Туби, Ибн Гатта, Литература Сицилии, Сицилия под властью арабов*

После распространения ислама, в результате расширения арабo-мусульманского фугухата арабский халифат занимает огромную территорию от границ Франции до Китая. Арабский халифат был этнически неоднородным, и красочным, и так же возникающие литературные образцы содержали много уникальных черт. Одна из ветвей арабской литературы, зародившаяся на Западе, принадлежит итальянскому острову Сицилия.

Остров был завоеван арабами в IX веке, и арабо-мусульманское правление продолжалось здесь около двух столетий. В XI веке Сицилия была отвоевана норманнами, но возникновение и развитие арабской литературы не остановилось, наоборот, расцвет арабской литературы под властью христиан стал более очевидным.

Мухаммад ибн Хасан ат-Туби занимает особое место среди видных представителей арабо-сицилийской литературы. Помимо того, что он был поэтом, творчество которого охватывало различные темы, он также был одним из обладателей энциклопедических знаний своего времени. Хотя обширных сведений о нем в исторических источниках нет, многие стихи поэта можно найти в антологии Ибн Гатты «ад-Дуррату-ль-Хатира». Эти поэтические примеры заслуживают изучения, чтобы получить представление о литературе, возникшей на Сицилии.

J.V.Damirova

THE DIVERSITY OF IDEAS AND CONTENT OF MUHAMMAD IBN AL-HASSAN AT-TUBI'S WORK

Keywords: *Mohamed at-Tubi, Ibn Qatta, Sicilian literature, Sicily under Arab rule*

As a result of the expanding Arab-Muslim conquest after the establishment of Islam, the Arab caliphate covers a large area from the borders of France to China. The Arab caliphate was not ethnically homogeneous, but diverse, and the resulting literary examples contained many unique features. One of the branches of Arabic literature that originated in the West belongs to the Italian island of Sicily. The island was conquered by the Arabs in the 9th century, and Arab-Muslim rule continued here for about two centuries. In the 11th century, Sicily was recaptured by the Normans, but the emergence and development of Arabic literature did not stop, on the contrary, the flourishing of Arabic literature under Christian rule became more evident.

Muhammad ibn Hasan at-Tubi has a special place among the prominent representatives of Arab-Sicilian literature. In addition to being a poet whose work covered various topics, he was also one of the owners of encyclopedic knowledge of his time. Although there is no extensive information about him in historical sources, many poems of the poet can be found in Ibn Qatta's anthology "ad-Durratu-l-Khatira". These poetic examples deserve to be studied in order to gain an insight into the literature that arose in Sicily.

Ərəb-islam mədəniyyəti və ədəbiyyatı yalnız bir deyil, bir çox xalqların əqli-mənəvi potensialının məhsulu olaraq, dünya ədəbiyyatının mühüm bir qolunu təşkil edir. Ələlxüsus, Abbasilər hakimiyyətdə gəldikdən sonra burada əcəmilərin, yəni qeyri-ərəblərin rolu daha da artmış, fəthat genişləndikcə yeni ərazilərin yerli əhalisi ümummüsəlman mədəniyyətinə

öz töhfələrini vermişlər. Siyasi səhnədə özünü göstərən mərkəzdənqaçma qüvvələrinin getdikcə artması fonunda artıq X əsrdə Həmdani, İxşidi, Fatimi, Qəznəvi, Sasani sülalələri müstəqil siyasət yürütməyə başlayır. Paralel olaraq, Afrikada möhkəmlənmiş Əğləbilər Siciliyanı fəth edib, burada müsəlmanların hakimiyyətini bərqərar edirlər. Buraya gəlmiş müsəlmanlar yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır, nəticədə yeni, bir sıra özəllikləri ilə fərqlənən bir toplum yaranır.

Siciliyada yaranan ədəbiyyatın ilk nümayəndələri cəmiyyətin elit təbəqəsi, yüksək mənsəb sahibləri arasından çıxır. Təəssüf ki, Siciliyada yaranan ədəbi nümunələr haqqında əlimizdə olduqca az sayda mənbə var. Bu mənbələr arasında ən dəyərlisi isə İbn Qattanın الدرة الخطيرة في شعر الجزيرة – جزيرة صقلية (əd-Durratu-l-Xatıra fi şiir-l-cəzira – cəzira Saqaliyya) – “*Siciliya adasının şairləri barədə layiqli inci*” - antologiyasıdır. Burada adıçəkilən şairlərdən biri də Məhəmməd ibn əl-Həsən ət-Tubidir (محمد بن الحسن ابن الطوبي). Şairin antologiyada yer alan şeirlərini təhlil edərkən görürük ki, ət-Tubi irihəcmli poetik nümunələr yaratmaqdan uzaq olmuş, bunun əvəzinə daha kiçik qitələr yazmaqla cəmiyyətdə gördüyü, gündəlik həyatda rastlaşdığı hadisələri, onun ürəyinə təsir edən məqamları xüsusi incəlik və nəəcibliklə qələmə almışdır.

Şeirlərinin birində ət-Tubi insanların pis əxlaqını tənqid edərək yazır:

صبرْتُ على سوء أخلاقه زماناً أقدر أن يصلحاً
فلما تزوج قاطعته لأنني تخوفت أن ينطحا

[5, s.189]

*Onun pis əxlaqına uzun müddət dözdüm,
İslah olmasını gözlədim,
Amma evləndikdən sonra onunla əlaqəni kəsdim.
Mənə kəllə atacağından qorxdum.*

Şairin müəllifi olduğu bəzi şeirlər bizim üçün tam aydın deyil. Belə ki, niyə məhz evləndikdən sonra islah olunacağını gözlədiyi adamla əlaqəni kəsir? Yəqin ki, şair burada öz evliliyi ilə bağlı hadisəni nəzərdə tutub.

Əxlaqi mövzunun davamı olaraq, digər bir şeirində deyir:

إذا سبك إنسان فدعه يكفك الرب
ولا تنبح على كلب إذا ما نبج الكلب

[6]

*Bir insan səni söydükdə, onu Allaha tapşır.
İt hürəndə sən axı hürmürsən.*

Məhəmməd ət-Tubi yaradıcılığında şairin bəzi dini cərəyanlara olan münasibəti əks olunub. Baxmayaraq ki, şairin həyatı Siciliyanın normanlar tərəfindən işğalından sonrakı mərhələyə təsadüf edir, amma şeirlərində onun şiəliyə meyli duyulur. Burada kiçik bir haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, Siciliya normanlar tərəfindən işğal edildikdən sonra da adada ərəb ədəbiyyatı çiçəklənməyə davam edirdi. Ət-Tubi iki qitəsində İmam Hüseynin qətlinə ağlayır, peyğəmbər övladının qətlindən doğan acısını bildirir:

	وقد كنت أبيض مثل اللجين	أنا غروي شديد السواد
[5, s.179]	صبغت سوادا لقتل الحسين	وما كنت أسود لكنني

Rəngim qaralmışdır

Bir zamanlar gümüş kimi ağ idim

Bəli, mənim rəngim qara deyildi

Hüseynin qətlinin (utanc) səbəbindən qaraya büründüm.

Aşağıda bir parça misal gətirdiyimiz şeirində də şair İmam Hüseynin qətlini təsvir edərkən rəng simvolizminə müraciət edir:

	أين من يندب أيننا	حمرتي من دم قلبي
[5, s.179]	قتلوا فيها الحسينا	أنا من أحجار أرض

Üzümdəki qırmızı qəlbimin qanındandır,

Halımıza ağlayan olacaqmı?

Biz Hüseynin qətlə yetirildi

Torpağın daşlarıyıq.

Belə güman edə bilərik ki, şairin ata-babaları əslən İraqın Kərbəla şəhərindən olub. Buna görə də, ət-Tubi ürək qanını üzərinə İmam Hüseynin qanı tökülmüş Kərbəla daşlarına bənzədir. Şair bəzən zamanədən və insanlardan şikayətlənir:

	عن الورى وانقطاعي	يا لائمي في انتزاعي
[5, s.179]	أكون بين الأفاعي	لا أستطيع على أن

Ey insanlardan uzaqlaşdığım üçün məni məzəmmət edən,

Mən əfi ilanlar içərisində yaşamaq istəmirəm.

Onun fikrincə, insanlar öz imanlarında zəif olub iblisin fitnəsinə uyurlar:

ولكنهم بعدُ يعصونه وهم بعد ذاك يطيعونه [5, s.183]	يحبُّ بنو آدم ربَّهم وإبليسُ قد شربوا بغضه فهذا التنافي فما بالهم
---	---

*Bənu Adəm öz Allahını sevir
Amma onlar Allaha asi olurlar.
İblisə onlar nifrətlərin bildirirlər
Amma sonra İblisin (fitnəsinə) uyub ona itaət edirlər.
Beləliklə, ziddiyyətli olsa da,
Onlar yollarından bilərəkdən azırlar.*

Şairi maraqlandıran mövzulardan biri də – “şeyb” (qocalıq) – yaşlı adamların saç-saqqalını qaraldıb cavan görünmək istəyidir:

والشيب قد فاض فيضاً حتى على الشعر أيضاً [5, s.181]	خضبت شعرك زورا كذبت في كل شيء
--	----------------------------------

*Sən saxtakarcasına saçını rənglədin,
Halbuki qocalıq başında gümüş kimi parlayırdı.
Sən hər işdə saxtakarsan,
Sənin saçın da saxtadır.*

Saçın gümüş kimi parlaması Zəkəriyyə ilə bağlı Quran motivi ilə səsləşir. Zəkəriyyə dua edərkən واشتعل الرأس شيباً (Qocalıq başıma şölə saçdı – Məryəm surəsi, 4) deyir.

Ümumiyyətlə Şərq ədəbiyyatında saçın qaralığı və ağılığı ilə bağlı mənalar geniş yayılıb. Saçın rənglənməsi ilə bağlı hədis də var. Peyğəmbər deyir ki, saqqalınızı rəngləyin ki, döyüş zamanı zəhmli görsənir. Bununla bağlı ədəbi nümunələrə ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatında da rast gəlmək olar. Məsələn, XII əsr Azərbaycan mütəfəkkiri Xaqani Şirvani özünün qocalıqla bağlı *Qocalıq və ağ saçlar haqqında dediyi qitə* قطعة قالها في الشيب – Məhəmməd peyğəmbərdən (s.a.s.) söylənən hədislər üzərində qurulub. Saqqalını boyadığını şairə irad tutanların sözləri ilə başlayan qitənin birinci beyti aşağıdakı hədisin məzmununa uyğun gəlir:

أحمد بن محمد، عن سعيد بن جناح، عن أبي خالد الزبيدي، عن جابر، عن أبي جعفر عليه السلام قال: دخل قوم على الحسين بن علي صلوات الله عليهما فرأوه مختضباً بالسواد فسألوه عن ذلك فمد يده إلى لحيته ثم قال: أمر رسول الله صلى الله عليه وآله في غزاة غزاها أن يختضبوا بالسواد ليقبوا به على المشركين.

“Əhməd bin Muḥamməd, Səid bin Cənəhdən, Əbi Xəlīd əz-Zeydidən, Cabirdən, Əbi Cəfərdən (ə) belə deyir: Bir dəstə adam Hüseyn bin Alinin (s.ə.s.) yanına gələndə onu (saqqalına) qara rəng qoymuş görürlər. Ondan bu haqda soruşduqda o, əlini saqqalına çəkib deyir: Allahın rəsulu (s.ə.s.) müharibələrin birində müşriklər üzərində güclü görünmək üçün qara rəng qoymağı buyurmuşdu”.

Qitənin ilk beytlərində deyilir:

قالوا خصبته فما هذا السواد له بریق خط كدور النون بالقلم
نعم خصبته فخير الناس قد خصبوا الى النبي أولى القربى وذوي النعم

Dedilər: (saqqalını) rəngləmişən, amma bu qaralıq mürəkkəb və qələmin (yaratdığı)

dövrə kimi parlaq xətt deyil.

Bəli, rəngləmişəm, bunu öz yaxınlarına, alicənab insanlara buyuran peyğəmbərə qədər bütün yaxşı insanlar (saqqallarını) rəngləyiblər [1, s.111]

Yuxarıda Xaqani Şirvaninin misal çəkdiyimiz poetik parçası ilə Ət-Tubi yaradıcılığında qocalıq və saçların rənglənməsi ilə bağlı qitələrini müqayisə etsək, görürük ki, Xaqani Şirvani bu halı müsbət dəyərləndirib peyğəmbər hədisilə dediklərini daha da gücləndirirsə, Siciliya şairi Ət-Tubi saç-saqqalın boyanmasını tənqid edir. Məsələn, Ət-Tubinin başqa bir şeirində şair yenə də saç-saqqalını rəngləyənləri məzəmmət edib deyir:

يا خاضب الشيب دعه فليس يخفى المشيب
حصلت منه على أن يقال شيخ خضيب
[5, s.180]

Ey qocalığına saçını rəngləməklə gizlədib

Özündən razı qalan!

Sən tək saçını deyil, həm də üzünü,

Ağlını və ismətinə qaraltdın.

Əslində şair özü də qara saçların ağarmasını bəyənmir və qara rəngi gəncliyin simvolu kimi qocalığın gəlişindən xəbər verən ağ rəngdən üstün tutur:

شبهات المشيب تعاف نفسي وأشباه الشبيبة هن حور
سواد العين نور العين فيه وما لبياضها في العين نور
[5, s.188]

Qocalığın əlaməti olan rəngdən zəhləm gedir,

Gəncliyin əlaməti qara gözlü hurilərdir.

Gözün qarası ona nur verir,
Gözün ağında heç bir nur yoxdur.

Digər bir qitəsində şair qocalığı tərif edir. Çünki qocalıq vəfalı, gənclik isə vəfasızdır. Qocalıq insanı qəbir evinədək müşayiət edir. Bununla belə, şair qocalığını düşmənlərin gözündən gizlədir. Çünki düşmənlər onun qocalığını görəndə sevinirlər. Bu səbəbdən o, bəzən saçın rənglənməsinə haqq qazandırır:

[5, s.188]	لا ولكن سترته عن عدائي لي منهم سرورهم بوفاتي	ما خضبت المشيب للغانيات حذراً أن يروا مشيبي فيبدو
------------	---	--

Mən saçımı gözəl qızları (yoldan çıxarmaq üçün) rəngləmədim,
Mən ağ saçlarımı düşmənlərimdən gizlədirəm.
Qoy mənim saçımın ağardığını görüb
Öləcəyimi düşünüb sevinməsinlər.

Məhəmməd ət-Tubi yaradıcılığında obrazlar müxtəlifliyi.

Məhəmməd ət-Tubi yaradıcılığının obrazları olduqca rəngarəngdir. Onlar arasında müğənni və rəqqasələri görmək olar. Nə qədər qərribə səslənsə də, şairin müğənnilərə həsr etdiyi kiçik şeir parçaları satirik xarakterdədir:

[5, s.186]	لك صوتين لمتا ينحت الأذان نحتاً لا يغني ما اردنا ت اقتراحي لو سكتا	ومغن لو تغنى سمح الخلقة غث ويغني ما اشتهاه كلما قال اقترح قل
------------	---	---

Bu müğənni sənə iki mahnı oxusa, ölərsən,
Mənfur xarakterli və kobuddur.
Səsi insanın qulaqlarını deşir.
Öz ürəyindən keçəni oxuyar, sənin istəyin onu maraqlandırmaz.
Hər dəfə deyəndə ki, ürəyindən hansı mahnı keçir, cavabım bu olur ki,
Sənin susmağın.

Sonrakı şeirlərdə bildirilir ki, müğənnini bir dəfə eşidən onu təkrar dinləmək istəməz. O, tez-tez udunu döyəcləyir, amma onun özünü döyəcləmək lazımdır. Şair davam edib deyir:

منه كرباً وبلاء يجعل الصيف شتاء فصير عرسهم مأتما	ومغن قد لقينا هو من برد غناء دعاه رجال الى عرسهم
--	--

يعود شراً عليه

لنا مغن غناء

[5, s.186-187]

فعاد قط عليه

لم يأت منزل قوم

*Bu müğənni bizə yalnız kədər və bəla gətirdi,
Səsi canımıza üşütmə salır, yayımızı qış edir.
Belə müğənnini insanlar toylarına dəvət etsələr,
Toyda adamları elə kədərləndirər ki, sanki insanlar matəmdə olarlar.
Onu bir dəfə evinə dəvət edən təkrar çağırmaz.*

Burada bizim üçün anlaşılmaz olan isə şairin bu şeirləri bir müğənni barədə, yoxsa bir neçə müğənni barədə deməsidir. Çox güman ki, onun musiqi sənəti qarşısında tələbləri böyük olub. Amma bir şeirində o, həvəslə rəqqasə qadını tərifləyir:

بدر منير تحت ظلماء

راقصة كالغصن من فوقه

وهي من النعمة كالماء

تلهب مثل النار في رقصها

وزامر يتبع بالناء

كأنما في رجلها عودها

منها دوائي وبها دائي

ساحرة الرقص غلامية

يرقص قلبي بين أحشائي

إذا بدت ترقص ما بيننا

[5, s.184]

*Rəqqasə qadın sanki sərv budağıdır,
Zülmətə işıq saçan bədrələnmiş aydır.
Özü su kimi lətif olsa da,
Rəqsi ilə (ürəklərə) od salır.
Oynadıqca onun ayağından çıxan səslər
Ney və tütək səsini xatırladır.
Oğlan kimi geyinib rəqsi ilə insanları sehləyir.
O, həm dərdimiz, həm də dəvamızdır.
O, məclisimizdə görsənib rəqs edərkən
Sinəmdə qəlbim də yerindən oynayır.*

Sonda qeyd etməliyik ki, Məhəmməd ibn əl-Həsən ət-Tubi təkcə şair olmayıb, eyni zamanda dövrünün ensiklopedik bilik sahiblərindən idi. Onun elmi istedadı tərəssül, dilçilik, təbabət, şeir tənqidi, xəttatlıq kimi sahələri əhatə edirdi. İbn Qattanin الدرة الخطيرة (əd-Durratu-l-Xatıra) antologiyasında şairin çox deyil, cəmi 224 beyt şeiri əks olunub, lakin onun nəcib ruha sahib bir şair olduğu tam hiss olunandı. Başqa bir tərəfdən, o, cəmiyyətdə qarşılaşdığı eybəcərliklərə biganə olmayan bir şair idi. O, ərəb ənənəvi ruhunda qəsidələr yazmayıb və yaxud yazsa da, bu qəsidələr zamanəmizdək gəlib çatmayıb. Günümüzə qədər gəlib çatan nümunələrdə dərin mənalar qısa şəkildə və yüksək bədii ifadələrlə bildirilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Zeynalova E.A. Xaqani Şirvaninin ərəbdilli yaradıcılığı: Filol. üzrə fəls. dokt. ... diss., 2021, 172 s.

2. ابن حوقل، كتاب صورة الارض، منشورات بيروت، دار مكتبة الحياة، 1992، 439 ص

3. علي بن يوسف بن إبراهيم الشيباني القفطي، أبو الحسن، جمال الدين، إنباه الرواة على أنباه النحاة، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، الجزء الثاني، دار الفكر العربي، القاهرة، 1986، 416 ص

4. ابن خلكان، وفيات أعيان وانباء ابناء الزمان، تحقيق احسان عباس، المجلد الثاني، بيروت، دار صادر، 3753، 775 ص

5. الدرة الخطيرة في شعراء الجزيرة، علي بن جعفر بن علي السعدي، أبو القاسم، المعروف بابن القطاع الصقلي، دار الغرب الاسلامي، 1995، 305 ص (addorra-alkhatira : Free Download, Borrow, and Streaming : Internet Archive)

6. ص 29 - كتاب الدرة الخطيرة في شعراء الجزيرة - أبو عبد الله محمد بن الحسن ابن الطوبي الكاتب صاحب ديوان الإنشاء - المكتبة الشاملة (shamela.ws)

Redaksiyaya daxil olub 11.10.2024